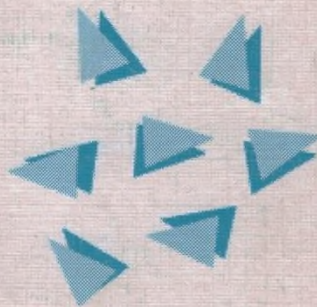

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України

ЕТНІЧНА
ІСТОРІЯ
НАРОДІВ
ЄВРОПИ

ВИПУСК 8

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

випуск 8

Київ
Унісерв 2001

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 8. - К.:УНІСЕРВ, 2001. - 122 с.

Редакційна колегія:

А.Г.СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф.КУРАС, академік НАН України;
В.К.БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І.ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л.ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І.СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
В.В.ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*01033, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства*

Рецензенти:

д-р іст. наук Г.А.СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н.СТАНКО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р.
№ 1-05/7 збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в
яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".
(Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 4.)

**Видання змакетовано і надруковано на обладнанні, наданому Міжнародним Фондом
"Відродження"**

© Унісерв, 2001

ЗМІСТ

<i>ГРИМИЧ Марина.</i> Дискусійні аспекти трактування терміна “звичаєве право”	4
<i>ТРЕТЯК Кирило.</i> Національні традиції в культовій архітектурі України	10
<i>ФЕДАС Йосип.</i> Фольклорний театр і обряд	14
<i>РЕМІ Йоханнес.</i> Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі. Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр.	17
<i>БОРИСЕНКО Мирослав.</i> Топоніміка України 1920 - 1930-х років (історичний аналіз)	21
<i>ДМИТРЕНКО Алла.</i> Символіка меду в родинній обрядовості українців	26
<i>СМОЛЯР Людмила.</i> Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини ХІХ - початку ХХ століття	30
<i>ПЕРЕРВА Володимир.</i> Стосунки приходського духовенства з єврейськими шинкарями у Київській єпархії в кінці ХVІІІ - ХІХ столітті	37
<i>МЕЛЬНИЧУК Лідія.</i> Династія подільських гончарів Якіма та Якова Герасименків	41
<i>БАЗДИРЕВ Елеонора.</i> Діяльність літніх ясел-притулків в Катеринославській губернії на початку ХХ століття	47
<i>КРУГЛА Наталія.</i> Соціально-економічні та історичні особливості становлення українського льонарства	52
<i>РОЗОВИК Дмитро.</i> Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917-1920 рр.)	55
<i>МЕЛЬНИК Едуард.</i> Діяльність П.Г.Клепатського в Кам’янець - Подільському державному українському університеті	59
<i>ЗАВАЛЬНЮК Олександр.</i> Софія Русова: кам’янецькі сторінки біографії (1919-1922рр.)	61
<i>ТРУХМАНОВА Світлана.</i> Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х - на початку 30-х років ХХ століття	65
<i>МИХАЙЛЮК Олена.</i> Розвиток вищої сільськогосподарської освіти на Полтавщині (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)	71
<i>САМАРСЬКИЙ Віктор.</i> Гончарне виробництво в німецьких колоніях Півдня України кінця ХІХ - початку ХХ століття	73
<i>МІЩАНИН Віктор.</i> Лазьківські гончарі	77
<i>КОЗЕРОД Олег.</i> Допомога голодучому єврейському населенню України в період непу (1921 -1922рр.)	81
<i>САВЧЕНКО Григорій.</i> Польські військові формування як чинник розгортання українського руху в російській армії (березень - травень 1917 р.)	85
<i>ВЕРГУНОВ Віктор.</i> Професор П.В.Будрін - видатний діяч сільськогосподарської дослідної справи	89
<i>ПИЛИПЕНКО Віктор.</i> З історії стосунків між Україною та Фінляндією (публікація брошури Г.Гуммеруса “Самостійна Фінляндія” у Києві в 1918 р.)	92
<i>МАКАРЕНКО Наталія.</i> Задоволення культурних запитів національних меншин Закарпаття: концепція, практика, тенденції	100
<i>МАСНЕНКО Віталій.</i> Проблема національної свідомості в українській зарубіжній історико-політичній науці 1920-х років	103
<i>ДИХАНОВ В’ячеслав.</i> Свята Різдваного посту в традиційному календарі болгар і гагаузів України	110
<i>СЕРГІЙЧУК Володимир.</i> Для увічнення українського єства. Публікація архівних матеріалів з Закерзоння 40-х років ХХ століття	115

**ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ТА СКЛАДУ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ
ЗА РОДОМ ЗАНЯТЬ
у 20-х - на початку 30-х років ХХ століття**

Розгляд змін кількості та складу мешканців міст за родом занять дозволяє простежити наслідки втручання більшовицької влади у процеси соціального розвитку та урбанізації. На початку 20-х рр. впроваджується нова економічна політика, яка поступово набуває командно-адміністративного характеру. Завершенням НЕПу стає так званий "Великий перелом", соціальні наслідки якого починають проявлятися на початку 30-х р. Вказаних меж при дослідженні міського населення України рекомендує дотримуватися Д. Гринь мотивуючи тим, що періодизація 1923-1931 та 1931-1939 рр. дозволяє виявити стійкі динамічні тенденції, які впливали на загальний і на регіональний розвиток народонаселення¹.

Потреба отримання достовірної інформації про хід соціальних процесів у всіх регіонах України визначає підвищену увагу до історичної ретроспективи та особливостей розвитку різних місцевостей. Цікаво простежити перебіг соціальних змін на прикладі Поділля, зокрема його міст. Н.П. Анциферов, один з перших дослідників радянського міста, підкреслював, що місто являє з себе найбільш конкретний, сталий, складний організм та є найкращим природним середовищем для вивчення соціальних структур у всіх їх видозмінах².

Своєрідність Поділля полягала у тому, що воно історично характеризувалося найбільшою в Україні густотою розташування містечкових поселень³. Вони створилися історично та мали тенденцію до коливань кількості населення, функціональних змін та нерівномірного розвитку соціальних структур. Це явище відзначала О.С. Компан у дослідженні "Міста України в другій половині XVII ст.", підкреслюючи, що багато міст виникло в результаті потреб оборони, мало характер козацьких поселень, а інколи взагалі були фіктивними чи напівфіктивними, але, незважаючи на це, надання поселенням міських прав стимулювало їх економічний розвиток⁴. На Поділлі поєдналися як тенденції до адміністративного походження міст, так і процеси їх стихійного розвитку, що відбивали наявні потреби населення. Подальша історія міст та містечок свідчить про те, що відбувався і зворотній процес - "процес відмирання тих міст, які перестали відповідати своєму призначенню"⁵. О.С. Компан відзначала, що природна динаміка економічних та соціальних процесів на Правобережжі порушувалася втручанням у міські справи польської влади, яка знесилювала українське міщанство конкуренцією привілейованих іноземців. Внаслідок цього бурхливий процес виникнення і розвитку міст кінця XVI - першої половини XVII ст., що створив основу сучасної урбаністичної структури Правобережжя,

поступово згасає. Певне піднесення подільським містам приніс запізнілий промисловий переворот другої половини XIX ст. Воно відбувалося переважно завдяки зростанню ролі міст у вивезенні сільськогосподарської сировини та продукції за межі України. Період 1917 - 1920 рр. є прикладом боротьби за міста як форпости влади над сільським оточенням та швидкого процесу деурбанізації.

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. Підчас Першої світової війни міста Поділля пережили становище тилкових, потім революційні події, радянсько-українську, громадянську та польсько-радянську війни. Все це відбилося на їх становищі, занепало господарство, зменшилась кількість мешканців, вони шукали порятунку в селах. Натомість в складі міського населення була присутня значна частка військових. Тільки у Вінниці на 1920 р. знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців⁶.

На початок досліджуваного періоду Поділля не відзначалося високим рівнем урбанізації. Переважну кількість всього населення Поділля, що нараховувало у 1920 р. 1 437 294 чол., складало сільське - 1 233 242 чол. або 85,8 %, а мешканці міст та містечок - 14,2 % від загальної кількості⁷. Три подільські округи: Кам'янецька, Могилівська та Тульчинська мали ступінь урбанізації від 5 до 10% в той час, як загальноукраїнський складав 18,5%⁸. Але за щільністю населення Поділля у 20-х рр. продовжувало тримати перше місце в Україні⁹. Густота сільського населення становила 107 чол. на кв. версту. Надзвичайна земельна тіснота штовхала селян на пошуки заробітків¹⁰. Таким чином, створювався ринок робочої сили, яка могла знайти застосування на промислових підприємствах. Але враховуючи, що провідну роль на Поділлі відігравала цукрова промисловість, вона найбільше притягувала робочу силу з селянства. Такі підприємства, як правило, знаходились за межами міст, а їх робітники були сезонними. Потенціал міських підприємств був представлений, насамперед, Вінницькими підприємствами, що працювали ще з дореволюційного часу чавуноливарним та металообробним заводом "Молот", насінневим, суперфосфатним заводами, взуттєвою фабрикою "Яструб". У Проскурові – чавуноливарним та механічним, пивоварним, цегельним заводами. У містах Поділля розташовувалися підприємства переробної промисловості.

Зростання чисельності робітників на Поділлі було також результатом політики влади, що намагалася таким чином збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. У доповіді на VIII Подільській губернській партійній конференції у липні 1922 р. вказувалося, що Подільська організація КП(б)У є організацією немісцевого походження¹¹. Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих черв оно армійців тих військових частин, що приходили "будувати радянську владу". Таким чином, подільська комуністична організація має більш ніж 50% робітників у своєму складі, хоча повинна була б бути селянською¹². Враховуючи, що на підтримку селянства більшовики не могли розраховувати, їм лишалося зміцнювати місцевий пролетаріат. Ще з початку 20-х рр. постановою Ради праці та оборони РРФСР від 28 лютого 1921 р. "Про поліпшення постачання робітників" їм гарантувалися пільги. Це відбувалося

якраз тоді, коли на півдні України панував голод 1921 - 1923 рр., а регіони України забезпечували голодуючих Поволжя. X з'їзд РКП(б) (8-16 березня 1921р.) дав настанову на припинення декласування робітничого класу.

На засіданні пленуму Подільського губкому КП(б)У відзначалося, що незважаючи на нечисленність та декласованість пролетаріату Поділля, він має бути збережений та повинен стати підпорою партії¹³. Була підвищена зарплата робітникам, скасована зрівнялівка, встановлена залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус категорії робітників підвищується.

У січні 1921 р. РНК РРФСР видає декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення. Навесні 1921р. приймається постанова Ради праці та оборони ("РПО") про забезпечення робітників взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку¹⁴. В той же час влада вилучає у населення вироби з дорогоцінних металів, спустошує церкви і монастирі. Триває великий перерозподіл цінностей.

Декретом РНК РРФСР навесні 1921 р. "Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла" було констатовано критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань¹⁵. На Поділлі, як у прикордонному районі, де була зосереджена велика маса військ, це становище загострювалось потребою надання житлової площі демобілізованим червоноармійцям. Вирішенням цих питань займалися відділи житлового господарства¹⁶. Протягом 20-х рр. перевагою при наданні житла у Вінниці користувалися робітники, члени профспілок та військовослужбовці¹⁷.

Продовжується практика створення комунальних квартир, виселення підприємців, купців, старої інтелігенції, заможних міщан, представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Президія Вінницької міської ради вирішує проводити подальшу пролетаризацію правлінь житлових кооперативів, а також рахуючись з наявністю житлової кризи, провести кампанію з ущільнення та виселення нетрудового населення¹⁸. Наступ на "соціально ворожі" групи триває у різних напрямках. Так, у звіті Вінницької міськради у 1928 р. було відзначено, що кількість приватних торгових підприємств зменшилася до 505. За недотримання цін притягнуто до карної відповідальності 10 приватних підприємців¹⁹. За даними Ф. Г. Турченка у 1926/27 рр. у містах України кількість торгових установ капіталістичного типу нараховувала 61,3 тис., а на весну 1930 р. їх було лише 3,3 тис., тобто майже в 19 разів менше²⁰.

Заходи уряду по відбудові промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення державної промисловості на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховувалися спеціальність, кваліфікація робітника, наявність трудового стажу роботи. Тут ставали у пригоді колишні робітники, що поверталися із сіл, збільшуючи населення міст. Зрозуміло, що

найшвидше зростають найбільші міста та промислові центри. У 1930 р. процес урбанізації України супроводжується зменшенням її сільського населення²¹. Подільське населення не змогло витримати наслідків політики партії на селі. Примусова колективізація, так зване "розкуркулювання" знищували селянство, перетворювали його у сільськогосподарський пролетаріат, позбавлений засобів виробництва. Маса сільського населення, налякані терором, кидали домівки та тікали у багатонаселені міста. Селяни поповнювали лави низькокваліфікованих робітників, стояли нижче від професійного пролетаріату, створюючи ринок дешевої робочої сили. Ще 1924 р. відомий дослідник соціально-демографічних процесів у радянських містах А. Хоменко відзначав, що ранкові потяги на Київ, Харків, Одесу, Катеринослав та інші міста, як правило переповнені селянами передмість і сіл, які вже пролетарізувалися²². Згаданим автором було прогнозовано поширення вказаного процесу внаслідок земельної тісноти, що зберігалася в Україні. А цифри перепису населення України 1931р. вже реєструють зростання багатонаселених міст України, що підтверджує прогноз А. Хоменка.

На Поділлі саме в цей час зменшується кількість населення майже всіх міст, що дозволяє зробити припущення, що населення краю, як сільське, так і міське, досить активно розселялося по великих містах та промислових центрах України, тобто Поділля початку 30-х рр. становило джерело імміграції населення²³.

Багатий матеріал для аналізу соціального складу міського населення містять статистичні матеріали та переписи населення. Про соціальний склад подільського міста 20-х років свідчить Всесоюзний міський перепис 1923 року (Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ СССР. - М., 1924 - 25. - 4.1 - 4.) За думкою дослідників, зокрема Д.Гриня²⁴, матеріали даного перепису є базовими для 20-х рр. Наступним був проведений перепис населення 1926 р., підсумки якого вважаються достовірними (Всесоюзная перепись населения 1926 г. // ЦСУ СССР. М.; Л., 1928 - 1935. Т.1 - 56).

Переважно на матеріали переписів 1923 та 1926 рр. спираються у своїх дослідженнях соціальних структур В.В.Підгаєцький²⁵, В.Б.Жиромська²⁶ та ряд інших дослідників²⁷. Згадані автори дійшли висновків, що склад населення радянських міст за родом занять у 20 - 30-х рр. змінювався. Основними причинами стали масові міграції населення внаслідок політики РКП(б) та КП(б)У. Протягом 20-х рр. більшовицька влада поступово збільшувала кількість пролетаріату у загальній масі населення.

Погляди більшої частини радянських дослідників об'єднувала впевненість у виправданні втручання влади у соціальні процеси. Вони переважно позитивно оцінювали соціальні зміни та наявний процес розвитку міст²⁸. На відміну від радянських дослідників, сучасні вчені критично ставляться до політики більшовицької влади у соціальному питанні. Російський історик О. Сенявський відзначає, що після згортання НЕПу зник природний соціально-економічний ґрунт урбанізації, перервався процес соціально-територіальної організації суспільства, що тільки почав розгортатися²⁹. У радянський період місто перестає самостійно організовуватися та регулюватися, воно штучно трансформується в "поселенський

додаток" до форсованої індустріалізації, втрачає ряд традиційних рис, які були йому притаманні.

Розгляд процесів урбанізації України 20 - 30-х рр. Д. Гринем супроводжується аналізом темпів зростання міського населення. Він наголошує на тому, що форсований характер урбанізації призвів до порушення балансу у загальній поселенській структурі, особливо з початком 30-х рр. На Правобережжі з 1930 року спостерігалися негативні тенденції переважання населення, що вибуло, над його приростом³⁰.

Розглянемо життя міського населення Поділля 20 - 30-х рр., взявши за об'єкт соціальний склад самодіяльного населення* округних міст Поділля зародом занять.

Адміністративний статус міста багато у чому визначав сфери застосування праці громадян. До того ж під час адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1922 - 1925 рр. статус округних, як правило, отримували значні центри промисловості і торгівлі. Логічно розглядати всі міста і поселення міського типу за двома групами: округні та не округні. За постановою ВУЦВК від 7.03.1923 р. "Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії" центрами округів стали: Вінниця, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурів, Тульчині Гайсин". Ці міста стануть надалі предметом нашого дослідження.

Насамперед, простежимо кількісне зростання населення вказаних міст у 20-30-ті рр. у порівнянні з дореволюційними показниками (див. табл.).

Зміни кількості населення округних міст Поділля

	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.	1926 р.	1931 р.
Вінниця	30 563	45 034	37 962	51 315	57 990	60 018
Гайсин	10474	13509	11 670	13 717	15 330	12 246
Кам'янець-Под.	35 934	32 786	26 628	29 533	32 051	33 481
Могилів-Под.	22 315	27 086	20 517	19 613	22 993	20 921
Проскурів	22856	22153	18 565	21 880	31 989	27 304
Тульчин	11000	15397	12 016	11 701	17 391	13 485

(Таблиця складена на основі джерел: *Всероссийская перепись населения 1926 г. Т.ХІІ. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон.* - М., 1928. С.7-8.; *Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины.* - Харьков, 1923. № 28. Серия I. Демография. Т.І. Вып. 11. С.9-10.; *Населення в містах України. (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) // Статистика України. Харків, 1925. Том II. Серия I. Демография. Вып. №77.- С. 124.; Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Харків, 1933. - С.ХХХІІІ.); *Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Винница, 1922. Апрель - сентябрь.* - С. 7.)*

Більш чітку картину вказаних змін отримуємо, розглядаючи їх на тлі загального процесу розвитку міст Поділля. Кількість населення у містах Поділля

* У матеріалах переписів 1923 та 1926 рр. перед розподіленням населення "по положенню у занятті" проводилося його групування на самодіяльне та несамодіяльне у залежності від джерела існування. За самодіяльне вважалися особи, що мали свої джерела існування (заробіток, стипендія, пенсія, прибуток тощо). Несамодіяльними вважалися всі, що жили на кошти самодіяльних осіб.

складала на 1920 р. 234 739 осіб, а разом з населенням містечок 372 120 осіб, що було менше від 1917 р. на 13 відсотків³².

Таким чином, якщо взяти дані 1917 р. за 100%, то для 20-и міст губернії ми отримаємо у 1920 р. 88,7%, для містечок 80,2%. До цього спричинилися втрати населення насамперед в результаті військових дій радянсько-української, громадянської війн, високий рівень смертності, міграції в села внаслідок господарської розрухи та загрози голоду і репресій, епідемії хвороб.

На середину 20-х рр. населення Поділля зросло вже до 3 097 072 чол. З загальної кількості всього населення 89,16% припадало на сільське та 10,84% - на міське населення. Порівняно з 1920 р. село притягнуло на себе на 3,36% населення більше, а місто відповідно втратило таку ж частку, що фіксує негативні тенденції у процесі урбанізації³³. Міста Гайсин*, Тульчин і Могилів-Подільський в цей час переходять в розгляд містечкових поселень, а такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та інші поступово стають селами³⁴.

Переписом 1926 р. було зафіксовано зростання кількості мешканців всіх окружних міст, проте Кам'янець-Подільський не досягає навіть рівня 1897 р. Лише населення одного міста Вінниці постійно збільшувалося після 1920 р.

За даними обліку людності 1931 р. міське населення зросло на 1,7%, що видається зовсім незначним порівняно з найбільшим рівнем зростання - 75,7% у Гірничому підрайоні (Артемівська, Сталінська та Луганська округи), тим більше, що динаміка змін людності у населених пунктах Поділля була дуже нерівномірною.

Стан міського населення протягом 20-х рр. лишався складним. На початку 1920 р. міста Поділля відчули наслідки порушення нормальних ринкових відносин між містом та селом, яке втратило зацікавленість у розширенні свого господарства та значно зменшило його продуктивність. Хліб та худоба частково відправлялись селянами за кордон, у контрабандній торгівлі брало участь населення прикордонних подільських містечок - Ямполь, Гусятин та ін.³⁵. Нестача продовольства та палива у містах доповнювалась відсутністю чистої води та епідеміями інфекційних хвороб. Міста були забруднені. У Вінниці в першій половині 20-х р. були занедбані водогінна та каналізаційна мережі. Низька заробітна плата міських мешканців, високий рівень інфляції робили життя дуже важким.

Аналізуючи галузеву структуру зайнятості населення Вінниці за результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., відзначаємо, що 41,68% всіх жителів міста були самодіяльними. З них - 37,98% працювало на державній службі, а друга за чисельністю група - 19,47% - у сільському господарстві³⁶. Частка робітників

---

* На підставі рішень ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (3 - 10.05.1925.) і постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. були ліквідовані губернії, в тому числі Подільська. Відбулося зменшення кількості округ і районів. Був ліквідований Гайсинський округ. Більша його частина відійшла до складу Тульчинського округу, а Хашчеватський район - до Першотравневого округу на Одещині. Гайсин втрачає адміністративний статус окружного міста.

становила 5,29%. Отже, Вінниця належала до міст адміністративно-сільськогосподарського типу.

Кам'янець-Подільський мав 36,39% самодіяльного населення, найбільша частина якого була зайнята на державній службі, у кустарно-ремісничій промисловості та в "інших галузях", пов'язаних з приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю. Робітництво становило лише 1,79%. Віднесений В.В. Підгаєцьким до дрібнотоварно-торгового типу, Кам'янець-Подільський все ж має риси і адміністративно-ремісничого типу.

У Могилеві-Подільському 42,89% населення було зайнято у кустарно-ремісничій промисловості, що надає цьому місту унікального характеру. Доля робітників складала 2,09%.

Міста Проскурів та Тульчин мали відповідно 37,03% та 32,89% самодіяльного населення, з якого більше 20% знаходилося на державній службі, а 30,27% та 42,34% були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості. Таким чином, можна зробити висновок про адміністративно-ремісничий характер вказаних міст. Робітництво і тут становило малу частку самодіяльного населення - відповідно 4,29% та 0,38%. Отже, окружне місто Поділля початку 20-х рр. було насамперед адміністративним центром.

НЕП тимчасово стимулює розвиток товарно-грошового обігу у містах, поступово поштовпує ринкові відносини між сільським та міським населенням. Одним з наслідків нової економічної політики стало пом'якшення ставлення влади до таких категорій населення, як великі і дрібні власники і торговці. Зупиняється скорочення чисельності дрібної буржуазії, яка раніше у зв'язку з післявоєнною розрухою залишала міста і разом з мігруючим пролетаріатом посилювала аграрне перенаселення села³⁷.

На 1926 р. порівняно з 1923 р. за підрахунками автора у всіх окружних містах збільшилася кількість самодіяльного населення в середньому на 10,25%. Отже, більша маса населення вже була спроможна існувати від певного індивідуального джерела доходів. Водночас зменшилася частка самодіяльного населення, зайнятого на державній службі, в середньому на 15,4%³⁸. Натомість спостерігається зростання кількості населення, зареєстрованого в графі "інші самодіяльні", до якої найбільшою групою входили члени родин, що допомагали голові родини у сільському господарстві, торгівлі, кустарно-ремісничій промисловості, а також рантьє, що в основному жили за рахунок здачі помешкань. До "інших самодіяльних" також належать невелика група осіб вільних професій (лікарів та вчителів, що заробляли приватними послугами), пенсіонери, утриманці дитячих будинків, учні-стипендіати, декласоване населення, тимчасово безробітні та військовослужбовці³⁹.

Група "інших самодіяльних" зросла в середньому на 23,66%, порівняно з 1923 р. У Вінниці та Проскуріві вона ледве не досягала половини всього самодіяльного населення, в інших містах становила його третину.

Змінюється тип подільського міста: у середині 20-х рр. воно стає дрібнотоварно-торговим. Також помітне падіння ролі кустарно-ремісничої

промисловості як у Могилеві-Подільському, що втрачає таким чином свою унікальність, так і у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові і Тульчині в середньому на 16,61%.

Негативним чинником соціального життя міст було безробіття. На 1923 р. середня кількість безробітних серед міського населення губернії складала 2,7%⁴⁰. У липні 1927 р. лише по даним біржі праці м. Вінниці кількість безробітних досягла 2 318 чол. (майже 4%)⁴¹. Причинами росту безробіття стали скорочення штатів радянського апарату, міграція сільської молоді як в окружні центри, так і в містечка, а також надлишок робочої сили на селі. У плані заходів влади по вирішенню цієї проблеми передбачалось організувати пункти обліку робочої сили, які будуть виконувати замовлення округів та переправляти робітників за вимогами бірж праці та підприємств, що їх потребують⁴².

Міський облік 1931р. зафіксував зміни у складі населення подільських окружних міст. Так у Вінниці з 60 018 осіб населення вважалися самодіяльними 28 354 осіб чи майже 43%⁴³. Це більше від 1926 р. на 1,32%. У Могилеві-Подільському вказана цифра зросла ще більше - на 12,52%, у Проскурові - на 4,36%. Населення міст все більше втягується у трудову діяльність.

Найбільша частка самодіяльного населення Вінниці - 9457 осіб чи приблизно 33% припадає на робітників, причому 5950 осіб працюють у фабрично-заводській промисловості, а лише 459 - у кустарно-ремісничій, відповідно 62% та 4,8% від кількості робітників. З деякими відхиленнями ця пропорція спостерігається і в інших окружних містах.

Група службовців у Вінниці на поч. 30-х рр. збільшилася у порівнянні з 1926 р. на 7,2%. У Могилеві-Подільському ця група становить 18,59%, а в Проскурові - 21,68 %. Як бачимо, вона зросла відповідно на 4,49% та на 10,38%. Досить численні трудові "непролетарські групи" - 4152 осіб (14,6 %), до яких входять трудящі, що не використовують найманої праці. Група "інші самодіяльні", що складалася з утриманців дитячих будинків, лікарень, декласованої людності (жебраків, безпритульних та інших), має тенденцію до зникнення - по Вінниці вона нараховує лише 29 осіб.

Таким чином, виходячи з переважної чисельності робітників та службовців, виділяємо ще один тип міст, який умовно пропонуємо назвати робітничо-адміністративним. Досить великий відсоток зайнятих в кустарно-ремісничій промисловості заважає назвати ці міста фабрично-заводськими, але до III типу (адміністративного з розвинутою кустарно-ремісничою промисловістю) їх віднести вже не можна. Це, так би мовити, той перехідний тип, що передує фабрично-заводському місту і представлений якраз окружними містами Поділля.

Повертаючись до підсумків міського обліку 1931 р., відзначимо, що ним було зафіксовано момент, коли відбудовані промислові об'єкти надавали робочі місця, а на промислових новобудовах було задіяно більшу кількість робочих рук. Так, наприклад, на Вінницькому заводі "Молот" у жовтні 1924 р. працювало 68 робітників, в жовтні 1925 р. - 102, у 1928 р. - 190, а на 1932 р. вже 500

робітників⁴⁴. На швейній фабриці у 1928 р. працювало 268 чол., а у 1932 р. вона надавала роботу понад 1 500 робітникам. На 1932 р. у Вінниці нараховувалося 15 000 робітників. Реконструювалися чавуноливарний та металообробний завод "Молот", цегельні, кондфабрики, хлібо завод, м'ясокомбінат, цвях завод та інші підприємства як у Вінниці, так і в інших містах Поділля.

Таким чином, соціальні зміни у містах Поділля тривають на тлі диспропорційної радянської індустріалізації та мають наслідком порушення процесів урбанізації Подільського регіону. На основі дослідженого матеріалу можна зробити висновки про те, що соціальний склад населення окрешних міст Поділля за родом занять змінюється протягом вказаного періоду, що впливає на характерні риси міст. Якщо на початку 1920 р. окрешні міста були, насамперед, адміністративними центрами, то на середину 20-х вони вже мають виразний дрібнотоварно-торговий характер, а на початку 30-х виявляють тенденцію стати осередками робітництва.

Протягом 20-х рр. поруч з поступовим зростанням кількості самодіяльного населення міст зростає безробіття. Тим часом підвищується соціальний статус робітництва, до якого з інших верств перетікають великі маси населення. Загальна пролетаризація суспільства супроводжується зникненням цілих груп населення, так званих нетрудових: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею. Відбувається декласування певних груп населення.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

- ¹Гринь Д. Урбанізаційні процеси в Україні у 1920 - 1930 рр. // Сіверян, літопис (Чернігів). - 2000. - № 1. - С.139.
- ²Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. - М., 1926. - С.9.
- ³Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. - Харьков, 1930. - С.156.
- ⁴Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К., 1963. - С.74 - 75.
- ⁵Там само. - С. 81.
- ⁶Население Украины по данным переписи 1920г. // Статистика Украины. - Харьков, 1923. №28. Серия 1. Демография. Т.І. Вып.11. - С.49; Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. - Винница, 1924. № 2(25). - С.6.
- ⁷Население Украины по данным переписи 1920 г. // Статистика Украины. - Харьков. 1923. № 28. Серия I. Демография. Т.І. Вып11. - С.48.
- ⁸Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. - Харьков, 1930. - С.156.
- ⁹Населені місця Поділля // Центральне Статистичне Управління України (Далі ЦСУ України); Поділ, губ. стат.бюро. - Вінниця, 1925. - С.ХХVII.
- ¹⁰Бюллетень Подольского губернского статистического бюро // ЦСУ Украины. - Винница, 1924. № 4. - С.27.
- ¹¹Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) Ф.П - 1. Оп.1-а. Спр.23. Арк.54.
- ¹²Там само.
- ¹³ДАВО. Ф.П-1.- Оп.1.- Спр.11. - Арк.9.
- ¹⁴Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі - СУ). 1921. - №6. - С.47.; №8. - С.53.; №32. - С.175.
- ¹⁵Декрет РНК від 23 травня 1921 р. //СУ. - 1921. - №49. - С.253.
- ¹⁶Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому Экономическому совету. - Винница, 1922. - С.380.
- ¹⁷ДАВО. Ф.Р-151. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.36.
- ¹⁸ДАВО. Ф.Р-151.- Оп.1.- Спр.3. - Арк.21.
- ¹⁹Робітнича газета. 1928. 16 вересня. - С.3.
- ²⁰Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения советской Украины в 20-е годы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Харьков, 1976. - С.17, 23.
- ²¹Гринь Д. Вказ. праця. - С.141.
- ²²Червоний шлях. - 1924. - № 7. - С. 173.
- ²³Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року // Народне господарство та облік.- Харків.- 1933. - С.Х.
- ²⁴Гринь Д. Вказ. праця. - С.139 - 144.
- ²⁵Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа (Вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур.). Днепропетровск, 1994 - 175 с.
- ²⁶Жиромская В.Б. Советский город в 1921 - 1925 г. Проблемы социальной структуры.- М., 1988. - 166 с; Жиромская В.Б. После революционных бурь: население России в первой половине 20-х годов. - М., 1996. - 156 с.
- ²⁷Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. - М., 1986. - 271 с; Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения советской Украины в 20-е годы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Харьков, 1976.; Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921 - 1929 рр.) Дис. канд. іст. наук. -К., 1997. - 203с.
- ²⁸Классы, социальные слои и группы в СССР. - М.,1968. - 230 с; Проблемы изменений социальной структуры советского общества. - М.,1968. - 256 с; Селунская В.М. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в советской историографии // История СССР.

- 1971. - № 6.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР.1917 - 1937. - К., 1987. - 237 с.
- ²⁹Сенявский А. Российская урбанизация. Универсальные закономерности и национальная специфика // История. Приложение к газете "Первое сентября", 1997. - № 24. - С. 12.
- ³⁰Гринь Д. Вказ. праця. - С.140, 142.
- ³¹Населення в містах України (За даними Всесоюзного міського перепису 15.03.1923.) - Харків, 1925. Статистика України. Том II. Серія I. Демографія. Вип. № 77. - С124 -125.
- ³²Хозяйственное строительство Подолии. Вказ. праця. - С.2,6.
- ³³Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Статистика України. № 96. Т.І. Вип. 1. - Харків: ЦСУ УСРР, 1927. - С.ХІІ - ХІІІ.
- ³⁴Населені місця Поділля. Вказ. праця. - С.VII, XXV.
- ³⁵ДАВО Ф.П-1. - Оп.1-а. - Спр.9 - Арк.35.; Там само. - Оп.1. - Спр.57. - Арк.12.
- ³⁶Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников. Днепропетровск, 1990. - С.36 - 38.
- ³⁷Див.: Изменения социальной структуры советского общества, октябрь 1917 - 1920. - М., 1976. - С.262.
- ³⁸Подгаецкий В.В. Количественные методы в исследовании массовых источников. Вказ. праця. - С.83 - 85.
- ³⁹Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа. - С.53 - 54.
- ⁴⁰Бюллетень Подольского губернского статбюро - Винница, 1924. - №2(25). - С.7.
- ⁴¹ДАВО. Ф.П - 29. - Оп.1. - Спр.293. - Арк.204.
- ⁴²Там само.
- ⁴³Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. Вказ. праця. - С.32 - 33.
- ⁴⁴Промышленные заведения Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. 1925. №1(28). - Винница, 1925. - С.VII, 4.; Матеріали до опису округ УСРР. Вінницька округа //ЦСУ України. - Харків,1926. -С.27 - 30.; Вінниця. Історичний нарис. - Вінниця, 1964. - С.211; Білик Д. Більшовицька п'ятилітка змінює лице Вінниці //Ленінський шлях. 1932. 1 січня. - С.3.

